

*Makalenin Türü: Araştırma Makalesi / Research Article
*Geliş Tarihi / First Received: 07.02.2024
*Kabul Tarihi / Accepted: 27.06.2024
*Atıf Bilgisi: Tansever, M. (2024). "Toplumsal ve Bireysel Bellek Bağlamında Yerli ve Yabancı Anlatılarda Çanakkale Savaşı". Hars Akademi 7 (1), 72-81.
*Citation: Tansever, M. (2024). "In Domestic and Foreign Narratives in the Context of Social and Individual Memory the War of Çanakkale". Hars Akademi, 7 (1), 72-81.

TOPLUMSAL VE BİREYSEL BELLEK BAĞLAMINDA YERLİ VE YABANCI ANLATILARDA ÇANAKKALE SAVAŞI

*Melike TANSEVER**

Öz

İnsanı diğer canlılardan ayıran önemli niteliklerin başında bir hafızaya sahip olması gelir. Birey, yaşantısı süresince deneyimlenen olay ve olguları zihin süzgecinden geçirerek algılar. Bu açıdan, çevresini anlamlandırma ve yaşadığı olayları anlama noktasında geçmiş deneyimlerini sakladığı yer olan bellek oldukça önem taşır. Bellek, bireyin hafızasında var olan bilgilerin hatırlanıp işlendiği yerdir. Birey, bellek vasıtası ile geçmişi sorgulama ve dün ile bugün arasında bağ kurma yetisine sahip olur. Böylelikle birey geçmişten bugüne yaptığı çıkarımlar ile varlık bilincini anlamlandırır ve geleceğini oluşturur. Bireyin geçmişten bugüne varoluşunu yansıtarak benliğini oluşturmasını sağlayan bellek kavramı, bireysel ve toplumsal açıdan kimlik ediniminin temelini oluşturur. Ayrıca toplumun tarihsel, sosyolojik ve siyasal açıdan incelenmesine de olanak sağlar. Hatırlama eyleminin gerçekleştiği yer olarak hafıza, tarihi açıdan da oldukça değer verilen bir kavram olmuştur. Bellek, psikanaliz ve siyaset gibi alanlarda da kendine yer bulmuş ve zamanla edebî bir konu olmayı başarmıştır. Bellek kavramı özellikle 1990'lı yıllardan sonra çağdaş edebiyat araştırmalarında öne çıkmış ve birçok uluslararası yazarın ilgi odağı haline gelmiştir. Birçok yazar edebî anlatılar yoluyla toplumsal bellek ve kimlik oluşumuna yön vermiştir. Bu çalışmada, bellek kavramının edebiyatla ilişkisi ele alınmıştır. Yerli ve yabancı yazarların anlatıları üzerinden Çanakkale Savaşı irdelenmiş bireysel ve toplumsal bellek açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Bellek, Toplumsal Bellek, Çağdaş Edebiyat, Tarih, Çanakkale.

IN DOMESTIC AND FOREIGN NARRATIVES IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND INDIVIDUAL MEMORY THE WAR OF ÇANAKKALE

Summary

At the beginning of the important qualities that distinguish a person from other living beings is that he has a memory. The individual perceives the event and phenomena experienced during his/her life by passing them through the mind filter. From this point of view, memory, which is the place where he stores his past experiences, is very important in terms of making sense of his surroundings and understanding the events he has experienced. Memory is the place where the information that exists in the individual's memory is remembered and processed. The individual has the ability to question the past decently through memory and to establish a connection between yesterday and today. Thus, the individual makes sense of the consciousness of being with the inferences he makes from the past to the present and creates his future in this way. In this direction, the concept of memory, which allows an individual to form his/herself by reflecting his/her existence from the past to the present, forms the basis of identity acquisition from an individual and social point of view. It also allows for the historical, sociological, and political study of society. Memory, as the place where the act of remembering takes place, has also been a concept that has been highly valued from a historical point of view. It has also found its place in areas such as memory, psychoanalysis and politics and has managed to become a literary subject over time. The concept of memory has become prominent in contemporary literary research, especially after the 1990s, and has become the focus of attention of many international writers. Many authors have given direction to the formation of social memory and identity through literary narratives. In this study, the relationship of the concept of memory with literature is discussed. In this context, the Çanakkale War was examined through the narratives of local and foreign authors and evaluated in terms of individual and social memory.

Key Words: Memory, Social Memory, Contemporary Literature, History, Gallipoli

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Amasya.
mlktansever@gmail.com / ORCID: 0000-0001-8914-9917.

Giriş

Bireyin geçmişte öğrendiklerini ve deneyimlerini bilinçli olarak hatırladığı yer olan hafıza, bu özelliği ile insanı diğer canlılardan ayırır. Bunun yanı sıra hatırlama eylemi kişilere, geçmişte yaşanan iyi kötü her türlü olayı anımsatır. Bu sayede birey ve toplum kendi varlık bilinçlerini oluşturan hikâyeleri ile kimlik edinirler. Bireyin ve toplumun kendi benliğinde var olmasını sağlayan bellek kişilere ve toplumlara kimliklerini kazandırırken, hatırlanan olgular her zaman iç açıcı olmaz. Hastalıklar savaşlar, sürgünler gibi. *"Zamanın tomarından bir yaprak düşüyor, düşüyor, uçup gidiyor. Bir anda yeniden insanların kollarına düşüyor. İnsan 'Hatırlıyorum' dediğinde, o unutulmuş hayvanlara hemen imrenecek ve bütün anıların gerçekten ölmek olduğunu anlayacaktır"* (Nietzsche 2015: 5-6).

Birey ve toplumları var eden hikâyeler, onların hafızalarında gizlidir: Bireyin yaşadığı zamanı her yönüyle yansıtan bellek kavramı bu açıdan edebî metinlerin yaratılmasına zemin hazırlar. Edebiyatta sıklıkla karşımıza çıkan bellek, anılar, deneyim ve hayal gücü gibi temalar; kişiler ve toplumların kimliğini ve tarihini oluşturur. Bu anlamda gerek bireyi gerekse toplumu tanımlayan öz, onun hafızasında yer edenlerdir, sözü doğru bir yaklaşım olacaktır. Eserini oluştururken yazar karakter yaratma sürecinde; hafızası, hayal gücü, anılarından yararlanır. *"Hafıza, doğal yetenek, sanat veya öğrenmenin bir karışımıdır; doğa sanat yoluyla temsil edilir ve sanata doğa tarafından yardım edilir"* (Carruthers 2008: 110). Bu nedenle hafıza ile edebiyatın yakın bir ilişkisi vardır. Çünkü kişi yalnızca kendi varlık bilincini oluşturan ve belleğinde yer eden olguları aktarma yetisine sahiptir. Bu açıdan, hayal gücü ve hafıza birbirinden bağımsız değildir. Bahsi geçen anlatılar kimi zaman bireysel kimi zaman ise toplumsaldır ve kolektif anlamda, edebiyat bir sanat dalı olarak toplumsal hafızanın rolünü üstlenmektedir. Bu bağlamda, edebî anlatılar, toplumların ortak bilinç, kimlik ve değer yargısı oluşturmalarına katkı sağlamaktadır.

"Hafıza, öğrenilen bilgilerin beyinde saklandığı yer anlamına gelir" (Telman 2000: 65). Bilgileri işleme, anımsama ve unutma hafıza ile bağlantılıdır. Latince kökeni hatıra olan bu sözcüğü Draaisma şöyle açıklamaktadır:

"Batı kültürü tarihinde, bellek ile yazı arasında daima yakın bir bağ olmuştur. Latince memoria sözcüğünün iki anlamı vardı: 'Bellek' ve 'hatıra'. İngilizcedeki "memorial" sözcüğü de eskiden iki anlamda kullanılmaktaydı: 'Hatıra' ve 'yazılı kayıt'. Bu ikilik, insanın hatıraları ile bu hatıralardan bağımsız olarak bilgiyi kaydetmek için keşfedilmiş araçlar arasındaki bağlantıyı vurgular. İlk zamanlardan beri, yani balmumu tabletlerden bu yana, insanın hatırlayışı ve unutuşu, prostetik belleklerden türetilmiş terimlerle tarif edilmiştir" (Draaisma 2007: 47).

Bellek kavramı, fizyolojik, sosyolojik ve psikolojik unsurlarla birlikte anlatılar yoluyla fikir oluşumuna yön verir. Birey kendi deneyimlerini anlatırken, belirli anlatım tarzlarından yararlanır; yine, edebî anlatılar içerisinde yazar oluşturulmak istenen kimlik kalıplarını, sözel ifadeler yoluyla olay örgüsü oluşturarak kurgular ve bu yolla geçmiş olaylara yorum getirir. Böylelikle, okuyucunun hafızasının yapısını belirleyici bir unsur olarak anlatılar yoluyla kolektif hafıza oluşumuna yön verir. Sancar'ın da bahsettiği şekilde *"geçmişin işlenmesi zamana bağlı değilse ve ne kadar geride olursa olsun işlenebiliyorsa; geçmiş ile bugün arasındaki zaman aralığının büyüklüğü geçmişi işlemekten vazgeçmek için bir sebep olamaz"* (Sancar 2010: 9). Bu açıdan edebiyat, gelinen noktada geçmişin aracısı, araştırmacısı ve taşıyıcısı gibi davranırken aynı zamanda onu kapsayan belleğin oluşumu ve korunmasında da büyük pay sahibidir.

Klasik dönem edebiyatında zikir ve hafıza olgularının şiirde kullanıldığı düşünüldüğünde bu kavramların Petrarca'nın Canzoniere'sinde olduğu gibi daha şiirsel ve bireysel veya Odyssea'daki gibi destansı ve kolektif bir şekilde eserlerde var olduğu görülür. Bunun yanı sıra Gabriel Garcia Marquez'in *"hayat, yaşadığınız şey değildir; önemli olan neyi hatırladığı ve bunu anlatmak için nasıl hatırladığıdır"* (Garcia 2006: 8). Sözlerinde belirttiği üzere birey ve toplumun varoluşunun sadece hafızasında biriktirdiği kadar olduğu ve ancak hafızasından silinemeyenlerle birlikte var olabileceği sonucuna varılabilir. Bu bağlamda, gerçek anımsayanların olayları ve kendi yaşam deneyimlerini yalnızca diğerlerinden daha iyi hatırlamakla kalmadığı aynı zamanda sahip oldukları kültürel değer ve hünnerleri özümseyerek daima anımsadıkları düşüncesi yerinde bir yaklaşım olacaktır (Gross 2000: 25).

Edebiyat ve belleğin temel bağlantı noktası hafızadır. Bu açıdan, edebî anlatılarda bireyselden toplumsala uzanan belleğin form ve izlerini bulmak önemlidir. Ancak edebî anlatılar yoluyla hafıza unsurlarının sunumu gerçekleştirilebilir. Bu bağlamda hafızanın oluşumunda edebiyatın rolü büyüktür. Söz konusu ilişki içerisinde edebiyat, anımsamakta zorlanılan olguların beyinde canlandırılma çabasının kaynağıdır.

Ricoeur, *Hafıza, Tarih, Unutuş* adlı eserinde hafıza ve zaman olgusunun birleşim noktasında asıl kayıt ortamı olan tarih alanının varlığından bahsederken Aristoteles'in eşzamanlılık ile ardışıklığın hatırlanan olaylar arasındaki ilişkileri ilkel olarak nitelediğini kabul ettiğine, Augustinus'un ruhun o zaman uzunluklarını başka bir şeye başvurmadan ölçebilme, kısa ve uzun hecelerini telaffuz sürelerini karşılaştırabilme gücüne bir retorikçi olarak hayranı olduğuna, Kant'ın zamansal uzanım kavramının bir zorluk çıkarmadığına, mekânsal uzanımdan önce geldiği ve onu olanaklı kıldığına değinir. Bunun yanı sıra Husserl'insüreyle bağlantılı zaman ilişkilerini zamanın içsel deneyimine içkin "idraker" den ayrılamayacak a priori'ler olarak kabul ettiğinden, "süre" düşünürü Bergson'un bile saf anıda anılan olayın, tarihiyle birlikte geldiğinden kuşku duymadığından bahseder. Ricoeur yine bu düzlemde "özellikle hafıza zamanıyla ilgili olarak hatırlanan geçmişin "eskiden"i artık tarihlendirilmiş geçmişin "öncesinde" si içine kaydolmuştur" sözleriyle hafızanın zamanla buluşma noktasında bulunan tarih alanına vurgu yapar (Ricoeur 2012: 175-176).

Çağdaş Metinlerde Çanakkale Savaşı: Yerli ve Yabancı Anlatılarda Bellek ve Çanakkale Savaşı

18 Mart 1915'ten 6 Şubat 1916'ya kadar denizde başlayan ve yaklaşık bir yıllık süreçte denizde ardından karada devam eden Çanakkale Savaşı, dünya milletlerinin hafızalarında geçmişten bugüne derin izler bırakmıştır. Türk tarihinde yokluklar, zorluklar, destansı kahramanlıklar ve diriliş hikâyeleriyle çok önemli bir yere sahip olan bu büyük savaş, Batı tarihinde bir hayal kırıklığı olarak sıklıkla dile getirilir. "*Çanakkale Savaşları, Türkler için çok büyük önem ve anlam arz ederken, karşı cephenin "yenilmez armada" imajını yıkmıştır*" (Şahin 2009: 109). Bu bağlamda Çanakkale Savaşı yerli ve yabancı birçok yazarın belleklerinden damıttıkları sarsıcı anlatılarla edebî eserlerine konu olmuş, toplumsal bilinç edinimi noktasında ulusal katkı sağlamıştır.

Dünya tarihinde Çanakkale Savaşı, on dört aydan biraz daha uzun bir süre devam etmesi ve etkilenen insan ve millet sayısının çokluğu ve bu savaşın gerçekleştiği alanın nispeten küçük olmasıyla ters orantılı olması nedeniyle şüphesiz nadir bir savaştır. Ayrıca sonuçları Birinci Dünya Savaşı'nın gidişatını ve Çanakkale Savaşı'na katılan bazı milletlerin siyasî ve millî yapılarını değiştirmesi nedeniyle çeşitli toplumların hafızalarında önemli bir yere sahiptir (Şahin 2009: 109).

Ünlü Fransız yazar Marcel Proust, *Kayıp Zamanın İzinde* adlı eserinde "*Küçük Madlen*" adlı bir kekin ve çayın tadıyla bilinç düzeyinde adlandıramadığı anın peşine düşer. Zihninde aldığı kekin tadından kaynaklanan tarif edemediği duygu aniden hafızasında bir anı olarak belirir. "*Ona yıllar önce teyzeyle geçirdiği Pazar kahvaltılarını hatırlatır*" (Proust 2006: 57-58). "*Ihlamura batırılan bir madlenle yeniden yakalanan, belleğin yaratıcı gücüyle yeniden canlandırılan bir geçmiş*" (Proust 2006: 3). Bu anlatıdan da anlaşılacağı üzere geçmişin anı olabilmesi onun hatırlanmasına bağlıdır. Bu sebeple yüzyıllar boyunca sanatçılar dünya tarihinde önemli olayları, göçleri, sürgünleri, kazanan ya da kaybeden fark etmeksizin savaşın vahşetini, çekilen acıları, halkların var olma mücadelesini eserlerine konu edinmişlerdir. Bu yolla kolektif bir bilinç mekanizması oluşturarak ortak hafıza edinimine katkı sağlamışlardır. Bu amaçla resim, müzik, heykel, edebiyat gibi çeşitli sanat dallarında eserler vermiş, birey ve toplumların sesi olmuş onları ortak bir payda da birleştirme rolünü üstlenmişlerdir.

Fransız tarihçi ve romancı Pierre Miquel *Çanakkale Cehennemi* adlı eserinde savaşın nasıl bir insanlık dramı, vahşet ve felaket olduğundan bahsederken savaşın Fransız askerlerinin kaygıları, duygusal çöküşleri ve ruhsal durumlarını bir Fransız askerinin zihninden geçen şu düşünceler vasıtasıyla okuyucuya aktarır: "*André Broennec dul anasını düşünüyordu. Bu baştan savma ateş içinde, hayatını yitirebilirdi ve babası öldüğünde yaptıkları gibi, denizde kaybolduğu haberini verecekti jandarmalar ona. Ne belgeleri ne künyesi, ne saati... Suyun derinliklerinde kaybolup gidecekti. (...) Yirmi yaşında ölümü bu kadar yakınında hissetmek, bir işkenceydi; bunun kimsenin başına gelmesini istemezdi*" (Miquel 2014: 13-15).

Buradan hareketle, savaşın bireyin ruh dünyasında oluşturduğu derin yarayı açıkça görebilmek mümkündür. Yazar, savaşın insan yaşamında yarattığı bu psikolojik hasarı ve büyük tahribatı Fransız askerinin ruhsal dünyasını yansıtarak okuyuculara göstermektedir. Miquel, anlatısında cephede savaşan bir askerin şahsi olarak yaşadığı zorlukları topluma aktararak savaş uğruna bireylerin ödediği ağır bedellerin unutulmamasını ve kolektif bilince yerleşmesini amaçlamaktadır. Yine yazar eserde, genç yaşta eşlerini savaşa göndermiş, evlatlarıyla ortada yapayalnız ve çaresiz kalmış Fransız kadınlarının savaşa bakış açısını, duygu ve düşüncelerini toplumsal hafıza ekseninde şu sözlerle ifade eder:

"İstihbarat ajanlarının söylediğine göre sloganlar ve propaganda şarkıları hazırlamamışlardı. Çoğu karalara bürünmüş öfkeli kadınlardı. Ne başlarında kimse ne de açık bir toplanma hali vardı. Kargaşa içinde bağırıp çağırıyorlardı; ancak sonunda tek bir ses duyuldu:

Erkeklerimizi bize geri verin!

Adalet istiyoruz! diye bağırdı kadınlardan biri.

Hep aynı kişiler ölüme gönderiliyor" (Miquel 2014: 14-15).

Kolektif anlamda bir şiddet unsuru olan savaşlar sebebiyle bireysel ve toplumsal açıdan insanlığın yaşadığı tarif edilmez acıları, vahşet ve zulmü Miquel, savaşın nasıl büyük bir felaket ve dram olduğuna vurgu yaparak şu şekilde aktarır:

"Jean Galois'ı bu savaşın korkunçluğuna inandırmak için Paul onu makabellerin siperlerine götürdü. Üç yüz metre ileride, 'iki yüze yakın ceset, yere düştükleri durumda, kafası kopmuş ya da yarı yanmış olarak çürüyordu. Ölülerin yanındaki cüzdanların hepsi neden boş?'

'Talan yüzünden. Cesetleri soymak için hayatlarını tehlikeye atan insanlar var.' Altmış metre uzunluğunda iki siper, birkaç kürek toprakla örtülmüş Türk cesetleriyle doluydu. Topraktan çıkmış eller ve kafalar görülüyordu.

'Bu insanları gömmekle yükümlü olan İngilizlerin bir ayıbıdır bu; düşman tarafından istilaya uğrayan ülkelerini savunurken öldükleri için bu insanlara saygı göstermek zorundayız,' dedi çok kırılan Eğitim Subayı" (Miquel 2014: 355).

Yazar, eserde Türklere değinirken Fransızlar ve İngilizlerin hafızasında yer eden Türklerin askeri yönden zayıf oldukları düşüncesinin aksine, Türklerin sağlam bir direniş örneği gösterdiğinden şu sözlerle bahseder:

"Muharebe acımasız geçti. Göğüs göğse çarpışan Türkler korkunçtu. Kendilerini korkutan Senegalliler karşısında bile kaçmaktansa ölmeyi yeğliyorlardı. Alman subayları Türk askerlerine, karşı taraftakilerin yaralıları hapsetmeyeceklerini, boyunlarına kolye gibi asmak için kulaklarını keseceklerini durmadan tekrarlıyorlardı. Fransızlar büyük bir kalabalık halinde kaleye girdiler. Subayları bu kadar sert bir savunma beklemiyordu; gözlerinin gördüğü yere ateş edenlerin sayısı binden fazlaydı. Antik kalenin her köşesi bir direniş yuvasıydı. Türkler geri çekilirken en ufak bir mevzide bile tutunuyorlardı" (Miquel 2014: 192).

Ermeni asıllı yazar Yüzbaşı Sarkis Torosyan Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne isimli eserinde, savaşın hem maddi hem de manevi yıkımlarını, yaşanan kayıpları, yitirilen insanları ve savaş sırasında yaşananların kendi hafızasında bıraktığı izleri, savaştan yansıttığı sahneler aracılığıyla okura aktarır:

"Birdenbire donanmanın projektörleri yandı ve savaş gemileri bizim top ateşimize şiddetle karşılık vermeye başladılar. Adamlarımın üzerine bir yaylım ateşi halinde mermi ve şarapnel yağdırdılar. Askerlerimiz ölüm yağmuruna yakalanmış ve boğulan sıçanlar gibi kapana kısılmışlardı. Kıyamet kopmuştu. Dev topların gümbürdemesi, ateşlenen mavzerler, mitralyözlerin aralıklarla yükselen sesleri, çığlıklar, can çekişen adamların inlemeleri ve kulağa inanılmaz gelse de bandoların insanları kahramanca ve mağrur bir ölüme özendiren nağmeleri. Bütün bu yaşananlar çılginca ve anlatılmaz derecede korkunçtu. (...) Cehennem ateşi kırk beş dakika sürdü. Daha güneş ufukta belirmeden, bir asker

deryası sonsuzluğa karışmıştı. Parçalara ayrılmış ve yaralanmış bedenler; cansızlardan, sakat kalan ve can çekişenlerden meydana gelen insan yığınları her yeri kaplamıştı (Torosyan 2012: 166).

Yine yazar, savaş meydanından bahsederken Türklerin Fransız ve İngilizler karşısındaki galibiyetini belleğinden süzülen "Türk askeri, düşman askerleri ikinci siper hattına gelene kadar dikkatle bekledi. Bundan sonra, süngülerle yapılan ve göğüs göğse devam eden müthiş bir mücadele başladı. Fransızlar ve İngilizler bu karşılaşmada ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldılar" (Torosyan 2012: 167) sözleriyle ifade eder.

Yazar, Türklerin ülkelerini müdafaa konusunda sağlam direnişleri sonucu galibiyetleri ile sonuçlanan ve dünya genelinde büyük yankı uyandıran gerek cephedekiler gerekse cephe dışındakiler açısından oldukça zorlu geçen ve savaştan tüm milletlerin ciddi kayıplar verdiği Çanakkale Savaşı ile ilgili düşüncelerine şu sözlerle değinir:

"Ortalığı yeniden sessizlik kapladı. Taraflardan herhangi biri üstün gelememişti ve zafer kazanan ölüm olmuştu. Sıhhiyeciler yaralıları toplarken, sedye taşıyanlar kan göllerinin üzerinden atlıyorlardı. Ölüler gömüldü. İçimden bir his, bazı askerlerin neden ve kimin için savaştıklarını bilmediklerini söylüyordu. Bir zamanlar cephe gerisinde sevdikleriyle konuşan kadınlara bu askerlerden kalan tek şey korku dolu anılar olmalıydı. Artık sevdikleri adama değil rüyalara sarılacaklardı. Fakat tabii ki bütün bunlar yaşanması gereken şeylerdi; ne de olsa savaşlar çok önemli hadiselerdir" (Torosyan 2012: 167).

Ahmet Nedim Servet Tör'ün Çanakkale Savaşını ele aldığı şiirlerinden biri "Cenk Destanı"dır. Şair bu şiiri 19 Şubat 1915'te başlayıp 18 Mart'ta galibiyet ile sonuçlanan Çanakkale Boğaz Savaşı üzerine kaleme almıştır. Diğer bir şiiri "Türk'ün Destanı"nda toplum hafızasında yer eden ağır, umutsuz ruh halini bu şiir ile dağıtarak karamsarlığı umut ile tazelemiş, yenilgiyi ise zafer ile yer değiştirmiştir. "Türk'ün Destanı"nda halkı atalarına layık olmadığı gereksinimi ile suçlayan ve bu yüzden utanmalarını isteyen şair, "Cenk Destanı" ile düşüncelerinin ve söylemiş olduklarının tam tersine millettten özür diler. "Cenk Destanı"nda ilk olarak savaşın panoramasını çizen Ahmet Nedim'e göre düşmanlar gaflet içinde Boğaz'a girmişlerdir. Şiirde İngiliz askeri kendisini ateşe atar, Türk askeri ise yiğitçe düşmana cevap verir. Denizdeki başarıdan sonra karada da savaşın kazanılması ile şairin hissettiği heyecan doruklara kadar ulaşır. Türk askerini yere göğe koyamayan Ahmet Nedim, şu dizeleri ile duygularını söyler:

"Ne şanlı askerdir Ya Rab bu asker

Kalkınca hücumu Allah u ekber

Ne yanardağ tanır ne demir siper

Cihanda kimseden yoktur pervası" (Tör 1331).

Şair bu dizeleriyle zorluklarla dolu çetin bir mücadele içinde Türk askerinin azmi, kararlılığı ve gücüne övgüler yağdırır. Umutsuzluk ve karamsarlığın üzerini dizeleriyle örten şair topluma umut ve güç aşılar.

Ahmet Nedim'in Çanakkale Savaşını ele aldığı bir diğer şiiri ise *Namaz* adlı çalışmasıdır. Ahmet Nedim Tör *Namaz* adlı çalışmasını bastırıp halka dağıtmıştır. Bu şiirde şair cephede gördüğü ortamı okuyucunun gözleri önüne serer. Şair, savaşın ortasında top sesleri arasında korkmadan, ölümü hiç düşünmeden namaz kılan bir askeri tabloluşturur. Halka askerin ölüm kalım durumunda can korkusu olmadan tamamen imanla secdeye gittiği anı yaşatır.

"Alınır kal'a mı göğsündeki kat kat iman?

Hangi kuvvet onu, başa edecek kabrına ram?"

gibi mısralarıyla yazar, patlayan bombalara karşın aldırış etmeden namaza duran askeri ele alır ve halka da aynı iman gücünü aşılar (Uzun 2022: 14).

Savaş anında Çanakkale'ye giderek savaşın ağır şartlarını bizzat gören şair *Defteri Hatırat*'ta Çanakkale Savaşı'nı yakından gördüğünü şu cümlelerle ifade eder:

"Yine bu defterde birçok intibahtı bulunan dünkü Balkan Harbi fecâyiinin acı ve siyah hatıralarını bir sütre-i şan ve şerefle örten ve babanı kırkıktan sonra, kardeşini de mebde-i hayat-ı şebâbında birer saz

şairi yapan Çanakkale Mükâfatını yakından görmek ve her karış toprağı yüzlerce Türk kanına mal olan o kanlı saha-yı harbi baştanbaşa dolaşıp ziyâret etmek en büyük emelim idi. Zuhur eden bir fırsatı fevt etmedim. Teşrinievvelin birinci perşembe günü 17Ahmet Nedim, Namaz, İstanbul, Matbaa-i Hayriye, Teşrinisani 331. 53 Sirkeci'den bindiğim trenden Muratlı'da inerek, karadan Tekfur dağı, Gelibolu tarihiyle üç günde saha-i harbe vâsıl oldum ve ondan sonra on beş gün kadar bütün Rumeli ve Anadolu'daki mevkii dolaşarak top ve tüfek tarakları arasında pek heyecanlı fakat cazip bir hayat-ı heycâ geçirdim. Orada dinlediğim menakıp-ı fedakârının, oralarda bir şâhid-i fahuru olduğum hayat-ı kahramânenin, tafsilâtın, defterin müsait değil. Bunların bazı mahsûsâtını, bundan sonra vücuda gelecek manzumelerimde göreceksin" (Tör 2000).

Türk hikâyesinin öncülerinden Ömer Seyfettin tüm eserleriyle olduğu kadar harp edebiyatı eserleriyle de edebiyat dünyasında önemli bir isim olmuştur. *Kaç Yerinden* adlı hikâyesinde Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale ve birçok cephede kırk dokuz yerinden yaralanan bir savaş kahramanının vatanseverlik öyküsüne değinir (Kaplan 2005: 68). Çanakkale Savaşı'nı konu alan bir diğer hikayesi *Bir Çocuk Aleko*'dur. Yazar bu hikâyede Gelibolu civarında bir fırıncı çırağı olarak çalışan küçük Ali'nin hükümet tarafından savaş çıkacağı gerekçesiyle ustası ve Hristiyanlarla birlikte Anadolu'ya geçirilmesine değinir. Gelibolu'da ailesi ve kalacak yeri kalmayan Ali köyünü boşaltmış, asker ve arabalarla dolmuş bulur. Köyüne Rumlar yerleşir ve Ali uzun süre onların arasında yaşar. Onlara kendini Aleko olarak tanıtır. Papazın güvenini kazanır. Papaz Ali'ye Çanakkale'de İngiliz komutana götürmesi için bir mektup verir. Ali mektubu millî bir bilinçle Türk subayına götürür. Ali, Türk subayının emriyle bilgi toplaması amacıyla cepheye İngilizlerin arasına gönderilir. İngilizler tarafından Türk cephesinde patlatılması için verilen bombayı İngiliz cephesinde patlatır ve şehadete erişir (Seyfettin 2011: 1396). Yazar bu eserlerle vatanperverlik duygularını canlandırarak toplum belleğine millet olma ve toprağına sahip çıkma bilincini aşılar.

Ömer Seyfettin, işgal altında olan vatanın istikbali uğruna cephede gözlerini kırpmadan savaşan kahraman Türk askerini her zaman yüceltmıştır. Ancak cephe gerisinde sadece kendi menfaatlerini düşünen fırsatçıları yeren hikâyelere de eserlerinde yer vermiştir. Yazarın bu eserleri savaş sonrası toplumsal durumu ve savaşın hafızalardan silinmeyen izlerini görmek açısından önemlidir. Yazarın *Niçin Zengin Olamamış?* adlı hikâyesi savaş sonrası vatanperverlik ve millî duygularını kaybeden, karaborsa yoluyla yüklü paralar kazanarak zengin olanlara eleştiri niteliğindedir. Hikâyede yazarın okuldan atılan mektep arkadaşı, orduda iâşe nazırı olarak görev yapmış kişi sayesinde tüccar olarak zengin olur. Yazar bu vaziyeti şu sözlerle ifade eder: "*Herkesin emeli, felsefesi, arzusu bir: Para kazanmak! Mücerredat yok! Hayal yok! Oldukça karışık bir piyasa dalaveresi var. Açık gözlülük en büyük kuvvet...tir*" (Seyfettin 2011: 938). Eserde yazar iki zıt dünyayı bir arada sunar. Bir yanda fırsatçılık ve karaborsa yoluyla yeni zengin olan insanların eleştirisi yapılırken diğer yanda savaşın yıkıcılığını iliklerine kadar hisseden halkın çaresizliği gözler önüne serilir. Yazarın mektup tekniğini kullanarak yazdığı *Memlekete Mektup* adlı eseri de savaş zenginlerini konu alırken diğer yanda perişan olmuş halka değindiği bir diğer eseridir. "*Sokaklar daralmış, insanlar küçülmüş, kadınlar sıskalaşmış. Çehreler solgun. Herkeste üst baş perişan. İnanılmaz bir zaruret bu halkı eziyor. Mahallelerde birçok evler aç!*" (Seyfettin 2011: 926). Yine savaş sonrası sosyal hayatın yansımalarının ele alındığı ve ölümünden sonra yayımlanan son eseri *Foya*'da yazar, savaş zenginliğine değinirken kendini dâhi zanneden eski bir mebusun hayatını ironik bir şekilde ele alır (Seyfettin 2011: 1413).

Ömer Seyfettin *Çanakkale'den Sonra* adlı hikâyesi ile cephede yaşananlardan ziyade cephe gerisini belleğinden yansıyanlarla dile getirir. Eserde hikâyenin kahramanı, yaşı kırk beşi geçmiş, iyi bir eğitim almış ancak herhangi bir işte çalışmayan, hayatta kalmak için ihtiyaçlarını karşılamanın haricinde bir çabası olmayan karamsar biridir. Hayata tutunamamasının temelindeki etmen ise ümidini kaybetmesine sebep olan aidiyet duygusunun yokluğudur. Yazar kahramanın ruh hali vesilesiyle dönem insanların karamsar haline ışık tutar:

"Kendisinin bir milliyeti yoktu; bir içtimaiyatı yoktu. Yalnız, hararetini hissedemediği, lisanından ve duasından bir şey anlamadığı müphem bir dini vardı. Mabedinde ulviyet duymuyor, önünde derin bir ezeliyet görmüyor, semasında ilahî bir mefkûrenin nihaiyetsizliklerine dalamıyor, siyah toprağın üzerinde tıpkı bir hayvan gibi, bir fert gibi kalyordu. Bir hayvan gibi... Hâlbuki o milliyetiyle, diniyle, mabedinin ulviyetiyle, içtimaiyyetinin ezeli yetiyle, mefkûresinin nihaiyetsizliğiyle bir insan, ahlâkî ve manevî bir insan olmak isterdi: Muhiti arzu ve temayüllerini ansızın eriten bir çöl, bir sahra, bir ademdi, 'güzel, iyi

ve ulvi' yoktu. Sanat diye biçimsiz hendesi çizgilerden kâbuslar, edebiyat diye Arapça, Acemce mânâsız ve mücerret terkipler yapılıyor, milliyet inkâr ediliyor, mazi karikatürleştiriliyor, istikbal bir duman halinde tasavvur olunuyordu" (Seyfettin 1917: 119).

Yazarın bu cümlelerinden anlaşılacağı gibi kahraman ülkenin içinde bulunduğu koşullardan dolayı bütün inancını kaybetmiştir. Millî ve dini duygularını sarsan karamsarlığın arka planında savaşın kalıntıları vardır. Eserin devamında Çanakkale'nin geçilememesi kahramanın üzerinde mucize yaratır ve ümidini kestiği Türk milletine olan inancını tekrardan kazanır. Çanakkale'den sonra gelen inançla yeşeren umudu tüm toplumun değişen ruhsal durumunu aynalar.

Ömer Seyfettin, Serez istasyonundan trene bindiği andan itibaren asker olarak görev yaptığı Selanik'e kadar Çanakkale Savaşı'nın izlerini ve Balkan Savaşı sonrası oradaki sosyal ortamı ve Türklere karşı direniş şeklindeki farklılığı kendi kaleminden şu şekilde aktarır:

"Geçen felaket ve bozgun yılının canlanmış da kalmış uğursuz ve karanlık damlalarınabenzeyen birçok karga sürüleri sahipleri öldürülen boş ve sürülmemiş tarlalarda dolaşıyordu. Hava pek soğuktu. Kapalı camların ince buğularından minareleri yıkılmış, mescitlerinin üzerine haçlar asılmış تنها köyleri görüyor gibi oluyorduk. Bu köyler uzaklarda, ta ufkun nihayetindeki mor sislerin içinde idi. Şimdi ezanın sustuğu bu öksüz yurtlara çanlarını ulutmak için Selanik'e vapur vapur gelen Kafkasya Rumları yerleşiyorlardı. Susuyorduk. Ve sanki bize milyonlarca kan ve din kardeşlerimizin ölümünü hatırlatan dışarısını, bu düşmanın öz vatanımızdan zorla kopardığı altın sahraları görmemek için önümüze bakıyorduk" (Ömer Seyfettin 2011: 341).

Bir milletin varlığını sürdürebilmesi için ortak değerler ekseninde oluşturulan toplumsal hafıza oldukça önem taşır. Millettin zihnindeki ortak imgeler ulus olabilmek için gereklidir. Bu sebeple Ömer Seyfettin eserlerini oluştururken millî bilinç oluşumuna yön vererek toplumsal hafıza ekseninde halkın millî kimlik edinimine katkı sağlar.

Halide Edip Adıvar, *Şebben'in Kara Hüseyin* adlı hikâyesinde genç kızların, annelerin, sevdiğini cepheye gönderen gelinlerin söylediği asker şarkılardan bahsederek okuyucuya o dönemki toplumda kadınların durumunu yansıtır (Enginün 1986:113). *"Bak hele, biz taze gaziler hep asker olacağız. Sen, bizi asker edeceksin. Tüfeği, neyi hep göstereceksin. Gâvurlarla bir yeniş dövüşeceğiz, kovacağız, seferberlik bitecek, nasıl olma mı? Nineler itiraz ediyor: Siz nasıl edersiniz? Top var, tüfek var... Bizimkiler nasıl ediyor? Erkek aslan, aslan olu da dışı aslan olma mı? Sen di bir"* (Adıvar 2001: 100). Yazar bu dizeleriyle birlikte kadınların da erkekler gibi o dönemde savaşmak istediğini ve askere gitmek istediğini belleğinden süzülenler ekseninde dile getirir.

Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Geçiyor* adlı eseriyle Çanakkale Savaşı sonrasında İstanbul'un mütareke sonrası teslim ediliş ve Yunanlıların İzmir'i işgalini anlatır. *"Mütareke ilân edilmişti. Çanakkale'yi İtilâf donanmasına açmıştık. Zorla giremedikleri kapıdan serbestçe, rahat rahat giriyorlardı! Ben, o kara filonun dumanlarını savurarak Marmara'dan İstanbul'a ilk girişini Bakırköy'ünden Zeytinliğe doğru koşan trenin penceresinden görmüştüm"* (Ozansoy 1967: 22). Yazar, bu cümleleriyle İstanbul aydınının teslimiyeti kabul etmediğine değinir. Bir şey yapılmasının gerekliliğinden bahseder ve uyanışa geçmenin gerekliliğini söyler. *"Faruk Nafiz, Fahri Celâl, Reşat Nuri, Ruşen Eşref, Falih Rıfki, Yahya Kemal gibi kıymeti muharrir ve şairlerin yazılar ile yardım vaatleri de bu arzumuzu şiddetlendirmişti. Hâsılı 'Nedim' mecmuası o yıl içinde bu suretle ortaya çıktı, 18 nüsha devam etti ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal üzerine büsbütün dağılan edebiyat okuyucularım] eksilmesi ile son nüshasını yalnız koleksiyon meraklılarına yadigâr bıraktı"* (Ozansoy 1967: 22). Yazar dönemin aydın gençlerinin savaş havasından nasıl etkilendiği ve millî duyguyu nasıl yansıttığını okuyuculara aktarmaya çalışır.

Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken...* adlı eserinde Çanakkale Savaşı'nın yapıldığı dönemde bir hayli artan maddî sıkıntılardan, öncesi ve sonrasıyla savaşın toplum hayatına yansımalarından ve genç yaşta eşini kaybeden kadınların çaresizlik ve sıkıntılardan şu sözlerle bahseder:

"Çanakkale, birçok ailenin erkeklerini yutmuştu. Çaresiz kalmış kimsesiz kadınların, koltuk altlarına alıp Bedesten'e götürdükleri sandık eşyaları artık para etmiyordu. Alıcılar mücevherat ve altın ziynet eşyaları istiyorlardı (...) Çanakkale'den gelen unlarla yapılan ekmekler, gaz kokmaktaydı. İngilizler kaçarken

bütün gıda maddelerine gaz boca etmişlerdi. Başka ekmeklerin ise süpürge tohumlarından yapıldığı sözleri ortalıkta dolaşıyordu" (Uçuk 2014: 237).

Yazar Mustafa Güllübağ'ın *Gelibolu'nun İngiliz Yazarları* adlı eserinde bahsettiği Gelibolu Savaşı'nı şiir yoluyla anlatan şair Frederick Bendall, "Suvla Körfezi" adlı şiirinde etkili olan doğa tasvirini, savaşın getirdiği kaygı ve dehşetle harmanlayarak okuyucuya yansıtır:

"Gümüş ve gri gölgeler içinde,

Gökyüzüne karşı yükselen olağanüstü tepelerle birlikte

Biten günün safran ve kızılığında

Batıya doğru Gökçeada ve Semadirek uzanır.

Gün batımının ateşi yönüne değil

Gözlerimizi diktığımız, her ne kadar ihtişam oradaysa da

Hayır, doğuya doğru sabah ışığının doğduğu yöne

Umudun mezarı -arzunun ölüm yeri-

Her arzulu ruhun uğruna hâlâ ah çektiği

Kasvetle-çevrelenmiş yükselteler, bizim elde edemediğimi" (Güllübağ 2016: 177-178).

Ünlü İngiliz şair ve yazar John Masefield, Çanakkale Savaşı'na katıldığı dönem savaşın acımasızlığı ve vahşetini eşine yazdığı mektupta şu sözlerle dile getirir. "*Biri dört gündür pansumansız ve yiyeceksiz savaş alanında yatıyormuş, birinin bacağı paramparça olmuştu, bir diğeri bacağı bombayla havaya uçmuştu, yüzünde ip parçaları vardı, gözleri ve burnu yoktu, dizi ve bileği kırık, diğer bir başkası top mermisiyle perişan olmuştu ardından bomba patlamıştı, biri septik ishaldi ve ölüyordu..."* (Güllübağ 2016: 126-127). Masefield burada, savaş sebebiyle yiyecek, su ve tıbbi malzeme gibi temel ihtiyaçlardan mahrum kalan yüzlerce insanın açlık, sakatlık, hastalık ve perişanlık içerisinde ölüme karşı hayatta kalma mücadelesine vurgu yapmaktadır.

Sonuç

Bireylerin hafızalarında tarif edilemez acılara neden olan savaşlar, geçmiş ve gelecek arasında bir köprü vazifesi gören bellek vasıtasıyla ve edebiyat gibi sanat dalları aracılığıyla kolektife ulaşır ve böylelikle toplumsal hafıza oluşumunda büyük rol oynar. Kolektif hafıza toplumların geçmişlerini ayakta tutabilmesi ve günümüz koşullarında varlığını sürdürebilmeleri açısından oldukça önemlidir. Bu anlamda, Türk ve dünya tarihinde önemli bir yeri olduğu herkes tarafından bilinen Çanakkale Savaşı farklı toplumların anlatılarına yansımaları açısından değerlendirildiğinde gerek bireysel gerekse kolektif anlamda toplumların savaşın maddi ve manevi kayıplarının hasarını hafızalarında taşıdıkları görülmektedir. Söz konusu anlatılarda, bireylerin yaşadıkları toplumlarda karşılaştıkları şahsi ve toplumsal sorunlar, savaş esnasında cephede ve cephe gerisinde yaşanan olaylar ve tüm yaşananların bireylerin belleklerinde bıraktığı iz ortadadır.

Tarihsel ve toplumsal olayların edebiyat alanına yansımaları, yeniden şekillenmelerini, olay ve olguların kalıcılığa kavuşmasını sağlar. Bu yönüyle edebiyat tarihin belgeye dayalı olan sınırlılığını ortadan kaldırır ve insani özü dile getirmeye olanak sağlar. Bunun yanı sıra edebiyat, bireyselden kolektife doğru bir hafıza oluşumuna öncülük eden araçlardan biri olarak karşımıza çıkar. Edebiyat gibi sanat dalları sayesinde bireyler ortak değerler bütününe ulaşır ve böylelikle millî kimlik inşası gerçekleşir. Şair ve yazarlar yaşadıkları dönemin siyasi, sosyal ve kültürel vb. koşullarından hareketle eserler ortaya koyarlar. Bu eserler kolektif hafıza oluşturarak toplumların millî bilinç oluşumuna hizmet eder. Bu amaçla gerek yerli gerekse yabancı basında yazılmış birçok eser mevcuttur. Türk edebiyatında olduğu kadar dünya edebiyatında da Çanakkale Savaşı, sarsıcı etkisiyle yabancı ve yerli yazarların eserlerinde vazgeçilmez bir öneme sahip olmuştur. Türk edebiyatında özellikle geleneksel ve millî edebiyat anlayışına sahip olan Ömer Seyfettin ve bu alandaki diğer yazarlar Çanakkale Savaşı öncesi ve sonrasında farklı hikâyeler kaleme alarak Türk tarihinin önemli bir dönüm noktasını edebî metinlerde kalıcılığa ulaştırmışlar ve toplumu bilinçlendirme noktasında öncü olmuşlardır. Yazarlar

eserleriyle savaşın kahramanlıklarını, fedakârlıklarını ve zaferi ön plana çıkarmıştır. Bu açıdan Çanakkale Savaşı'nda, Türk milletinin birlik ve beraberlik ruhu en güçlü biçimde hissedilmiştir. Özellikle Ahmet Nedim Servet Tör'ün *Cenk Destanı* kahramanlık ruhunu en iyi şekilde yansıtan örneklerden biridir. Aynı zamanda savaşın yıkıcı etkisi, kayıplara, dönemin halkının duyguları, ruhsal çöküntülerine ve ekonomik şartlara da eserlerde yer verilmiştir.

Bunun yanı sıra savaş anlatan eserler farklı tür ve dönemlerde kaleme alındığından eserlerin nitelik ve edebî açıdan değeri de farklılık göstermektedir. Eserlerin bazıları etkileyici ve edebî yönü yüksek ve güçlü olsa da bazıları sadece ideolojik kaygılarla yazılmıştır. Çanakkale Savaşı'nın hemen sonrasında milliyetçilik duygularının ağır bastığı dönemde eserler ele alındığı gibi savaş sırası ve öncesi dönem ile ilgili de çok sayıda eser yazılmıştır. Savaş sonrası yazılanlar daha çok yıkıcı etkiler ve bireysel trajedileri ele alırken savaş zamanı yazılanlar kahramanlıkları ön plana çıkarmak, coşku uyandırmak, toplum durumunu yansıtmak üzere yazılmıştır. Yabancı ve yerli yazar ve şairler eserlerinde Çanakkale Savaşı'nı anlatırken savaşın hem toplumsal hem de bireysel hayata yansımalarını anlatmışlardır. Nitekim bu eserler yoluyla savaşın kahramanlığı, fedakârlığı, topluma yansımaları gibi olguları farklı açılardan ele alarak kendi milletlerinin ortak fikir oluşumuna katkı sağlamışlardır. Elbetteki yazarlar buldukları toplumun yapısına uygun eserler vermişlerdir. Türk hikâyeciliğinin öncü isimlerinden Ömer Seyfettin, eserlerinde milliyetçi, İslamcı ve Turancı bir bakış açısı benimsemiştir. Bunun yanı sıra Ahmet Nedim Servet Tör'de yine milliyetçi ve İslamcı bir tavırla değerlendirmelerde bulunmuştur. Halide Edip Adıvar büyük bir vatanperverlikle eserler oluşturmuştur. Bununla birlikte Fransız yazar Pierre Miquel savaşın nasıl bir insanlık dramı olduğunu anlatırken Fransız bakış açısıyla kendi milletinin ülküsüne uygun söylemlerde bulunmuştur. Yine Yüzbaşı Torosyan Türklerin galibiyetini kabul ederken Türkleri kahraman adletmemiş, kendi Ermeni bakış açısıyla değerlendirmeler yapmıştır. İngilizler Türkleri zayıf bir millet olarak gördüklerine eserlerinde değinmiştir.

Yazarlar kendi toplumsal hafızalarını oluşturmak amacıyla kendi millî menfaatlerine uygun eserler üretmişlerdir. Çünkü, millî birliğin ve beraberliğin temeli ortak bir hafızaya sahip olmaktır. Bu bakımdan hafıza bir toplumu ayakta tutan en önemli güçtür. Hafızası olmayan toplumlar yok olmaya mahkumdur. Bu bağlamda, edebî anlamda eserler incelenirken yazarların kendi milletinin ideolojisini anlatılar yoluyla eserlerine yansıttığı görülmüştür. Bu açıdan, toplumların tarihsel gerçekliği birbiriyle örtüşmemektedir. Her toplum kendi ülku ve ideolojileri doğrultusunda geçmişi kurgulayarak toplumsal hafıza yoluyla millî kimlik inşa etmiştir. Bununla birlikte toplumların ideolojik farklılıkları göz ardı edilecek olursa tüm milletlerde savaşın yıkıcılığı karşısında duyulan acı oldukça sarsıcı, derin ve ortaktır. Tarihimizin en kanlı savaşı olan Çanakkale Savaşı yoluyla günümüze ışık tuttuğumuzda bugün yaşanan savaşların da ideolojileri ne kadar farklı olursa olsun savaşın yıkıcı etkisinin yarattığı acı duygusunun evrensel ve ortak olduğu görülmektedir. Bu bakımdan milletler farklı ideolojilere sahip fakat ortak evrensel duygular taşıyan topluluklardır sonucuna varılabilir.

Kaynakça

- Adıvar, Halide Edip (2001). *Şebben'in Kara Hüseyin'i. Dağa Çıkan Kurt*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Carruthers, Mary (2008). *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, (2. Baskı), New York: Cambridge University Press.
- Draaisma, Douwe (2007). *Bellek Meteforları: Zihinle İlgili Fikirlerin Tarihi*, (Çev. Gürol Koca). İstanbul: Metis Yayınları.
- Enginün, İnci. (1986). "Çanakkale Zaferinin Edebiyata Aksı", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 112-129.
- Gross, David (2000). *Lost Time: On Remembering and Forgetting in Late Modern Culture*. ABD: University of Massachusetts.
- Güllübağ, Mustafa (2016). *Gelibolu'nun İngiliz Yazarları*. Kayseri: Tiydem Yayıncılık.
- Kaplan, Mehmet (2005). *Hikâye Tahlilleri*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Marquez, Gabriel Garcia; Savaş, Pinar (2006). *Anlatmak İçin Yaşamak*. İstanbul: Can Yayınları.
- Miquel, Pierre (2014). *Çanakkale Cehennemi*, (Çev. Nuriye Yiğitler). İstanbul: Kafekültür Yayıncılık.
- Nietzsche, Friedrich (2015). *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası*, (Çev. Mustafa Tüzel). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Ozansoy, Halit Fahri (1967). *Edebiyatçılar Geçiyor*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Ömer Seyfettin (1917). "Çanakkale'den Sonra", *Yeni Mecmua*, 119-120.
- Polat, Nazım Hikmet (2011). *Ömer Seyfettin-Bütün Hikayeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Proust, Marcel (2006). *Kayıp Zamanın İzinde: Swann'ların Tarafı*, (Çev. Roza Hakmen), (2. Cilt). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ricoeur, Paul (2012). *Hafıza, Tarih, Unutuş*, (Çev. Mehmet Emin Özcan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Sancar, Mithat (2010). *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şahin, Enes (2009). "Kronolojik Çanakkale Savaşları Tarihi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. (3 Kasım 1914- 9 Ocak 1916). 25/73.s. 107-164.
- Telman, Nursel (2000). *Etkin Öğrenme Yöntemleri*. İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Torosyan, Sarkis (2012). *Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne*, (Çev. Gizem Şakar). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tör, Ahmet Nedim (1331). *Cenk Destanı*. Ankara: Matbaa-i Askeriye.
- Tör, Ahmet Nedim. (2000). *Defter-i Haturat*. İstanbul: YKY.
- Uçuk, Cahit (2014). *Bir İmparatorluk Çökerken*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Uzun, Mustafa (2022). "Çanakkale'de Namaz: Şairi Ahmet Nedim Servet Bey", *Hakkari İlahiyat Dergisi*, 1(1), 12-44.